

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 398.87

DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2023.1.2/23>

Павлова А. К.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ГНОСЕОЛОГОЧНИЙ РАКУРС ПРЕДСТАВЛЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ СИТУАЦІЇ В НЕОБРЯДОВІЙ ЛІРО-ЕПІЧНІЙ ПІСЕННОСТІ

У статті проаналізовано формати представлення фольклорної комунікативної події у їхньому гносеологічному вимірі, зокрема, мовленнєві акти поради та подяки на прикладі балад, співанок-хронік, козацьких, повстанських пісень. Задля з'ясування сутнісних характеристик та ролі імперативних конструкцій у процесах текстотворення наведено паралелі з обрядового фольклору, зокрема, весільних пісень. У пропонованій праці дослідження риторичних імперативів пов'язано з виокремленням їхньої прагматики в системі реалізації магістральних функцій фольклорного твору.

Автором акцентовано, що іллокутивна сутність мовленнєвого акту подяки полягає в спонуканні до виконання певної дії, зокрема, фізичного, мовного чи ментального характеру. Іntenція мовця може бути пов'язана з бажанням змінити ситуацію на ту, яка, з його точки зору, є більш доречною, вирізняється актуалізацією ролі ініціатора мовлення в житті адресата.

Синтез траєкторій комунікативного акту розкриває сутність некатегоричного характеру поради, яка первинно стосувалася конкретного суб'єкта, а також суб'єктивний підхід у моделюванні запропонованого шляху вирішення ситуації, зміни стану тощо.

Серед риторичних імперативів, які представлені в текстах необрядового ліро-епічного фольклору, виокремлюється також мовленнєвий акт подяки. Іллокутивна сила цієї стилістичної одиниці оприявнюється на основі факторів розгортання сюжету, рефлексивності, філософії діалогізму, способів подання певної фольклорної події.

У ході дослідження з'ясовано, що емфатичні форми висловлювання подяки актуалізуються в системі домінантних риторичних імперативів традиційного тексту, коли виокремлюється пріоритетність тієї чи іншої фольклорної події, відбувається реалізація чогось очікуваного, надзвичайно важливого в житті героїв, багатогранно розкривається сутність феномену переживання.

Ключові слова: необрядовий ліро-епічний фольклор, авторська інтенція, комунікативна ситуація, імператив, порада, подяка, прохання, іллокутивна мета.

Постановка проблеми. Тексти творів необрядового ліро-епічного фольклору вирізняються особливим типом комунікативності, зокрема ознаками природності власне комунікативного акту, оскільки спроектовані на реальну слухацьку аудиторію. Їм притаманна симетричність у процесах текстотворення та засвоєння інформації під час передачі фольклорної події, тобто своєрідна синхронність авторської інтенції та рефлексії слухача. Таким чином, фольклорна комунікація розкривається через художню макросферу як безперервний творчий континуум, а сам творчий акт має ознаки двовекторності подання фольклорної події стосовно транслятора та реципієнта. Поряд із тим, фольклорному комунікативному акту,

художньому за своєю сутністю, притаманна гетерогенність, оскільки діалогічність відбувається в певній етнокультурній сфері, в реальних умовах і з реальною аудиторією.

Таким чином, вивчення фольклорної комунікативної ситуації передбачає аналіз лінгвостилістичних параметрів традиційного тексту, зокрема імперативних конструкцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню імперативних конструкцій присвятили наукові студії М. Вінтонів, Л. Умрихіна, К. Бортун, П. Дудик, О. Даскалюк, А. Омельченко, М. Малишева та інші. У публікації Л. Умрихіної «Наказовий спосіб дієслова як основний засіб вираження імперативних конструкцій в сучасній

українській мові» окреслено засади формування імперативних конструкцій, проаналізовано концептуальні підходи стосовно рангу наказового способу в структурі дієслівноспособової категорії, уточнено визначення поняття «імператив» [3, с. 51–52].

Учені М. Вінтонів, К. Бортун у системі імперативів вирізняють мовленнєвий акт поради. Як магістральному серед сугестивних одиниць, цьому висловлюванню притаманні прагматичні ознаки, які виокремлюють його серед інших: першість позиції мовця, який набуває прав казуувати дії адресата; бенефактивність дії казування для адресата; необлігаторність казується для адресата, який сам приймає рішення про виконання чи невиконання цієї дії [3, с. 26–28].

Сучасна лінгвістка М. Малишева на прикладі релігійного контексту акцентує увагу на тому, що лінгвістичний спектр із семантикою поради структурується на основі власне імперативного сенсу, а також до нього може долучатися периферійний спектр із значенням перестороги [5, с. 167].

Постановка завдання. Метою статті є дослідження гносеологічного характеру подання фольклорної комунікативної ситуації на прикладі імперативних конструкцій із семантикою поради та подяки, представлених у необрядових ліро-епічних творах. У ході аналізу використано тексти балад, співанок-хронік, козацьких, повстанських, а також весільних пісень із наведенням паралелей у ретрансляції художнього діалогу. У пропонуваній праці взято до уваги ідейно-естетичний та морально-етичний компоненти подання фольклорної події, а також прагматику імперативів у системі реалізації магістральних функцій уснопоетичного твору.

Виклад основного матеріалу. У текстах необрядового ліро-епічного фольклору з метою репрезентації комунікативної ситуації використано різноманітні імперативні конструкції, зокрема, наказу, заборони, подяки, попередження, прохання, поради тощо. У плані лінгвістичних характеристик порада – це думка, висловлена стосовно того, як варто було б учинити у тій чи іншій конкретній ситуації. Передусім, іллокутивна мета такого директивного мовленнєвого акту полягає в спонуканні до виконання певної дії, зокрема, фізичного, мовного чи ментального характеру.

Іntenція мовця може бути пов'язана з бажанням змінити ситуацію на ту, яка, з його точки зору, є більш доречною, вирізняється актуалізацією ролі ініціатора мовлення в житті адресата. У висловлюваннях із семантичним значенням

поради адресант демонструє позитивне ставлення до того, хто потребує такої мовленнєвої дії, і наділяється вищим статусом стосовно адресанта. Репрезентована фольклорна подія розкриває особливості складного становища адресата, а мовленнєвий прийом набуває ознак узагальненого риторичного імперативу, який фіксується в колективній пам'яті.

Синтез траєкторій комунікативного акту розкриває сутність некатегоричного характеру поради, яка первинно стосувалася конкретного суб'єкта, а також суб'єктивний підхід у моделюванні запропонованого шляху вирішення ситуації, зміни стану тощо. Прикладами кореляції семантичних значень мовленнєвого висловлювання поради та перестороги можуть бути тексти балад, співанок-хронік, дум, соціально-побутових, родинно-побутових пісень тощо:

1. А ви, жіночки, **учіте** дочки
Та **не пускайте** на вечернички:
На вечерничках – чужая мати,
Чужая мати кладе долі спати [1, с. 76].
2. За нашим городом зацвіла калина,
Не вибирай, батьку, багатого сина.
А вибирай, батьку, щоб не був п'яниця,
Щоб не бив, не лаяв, бо я одиниця [1, с. 99].
3. **Будь**, москалю, на Сибірі,
там твоя заплата,
а ми будем на Україні,
бо тут наша хата [4, с. 328].

У таких поетичних текстах використано дієслівні форми наказового способу теперішнього часу, однак риторична націленість переходить на рівень майбутнього, акумулюючи морально-етичні постулати, переводячи осмислення фольклорної події на інший, консекутивний рівень. Аналіз риторичних прийомів необрядового ліро-епічного фольклору уможливорює вирізнення когнітивних ознак поради, які репрезентують магістральні сутності сугестивного спонукання: некатегоричність висловлювання, необлігаторність реалізації дії адресатом, домінантність статусу мовця, а також бенефактивність дії для відповідної аудиторії. Сучасні лінгвісти вважають сугестивні мовленнєві конструкції, зокрема, пораду, найменш конфліктивними, оскільки їхня прагматика пов'язана з волевиявленням адресата, уможливорює його вибір стосовно запропонованого адресантом [10, с. 153–154].

Аналіз текстів необрядового ліро-епічного фольклору уможливорює виокремлення різних виявів мовленнєвих актів поради, що наявні в діалогічному мовленні («Гей їхав козак з Укра-

їни», «Закувала зозуленька сумненко, жалісно». «З-за гори високої», «Ой ви, хлопці, хлопці-запорожці»). Використання висловлювань із семантикою поради створює сильне енергетичне поле в системі транслятор – реципієнт, забезпечуючи синергетичний ефект комунікативної та психологічної складових фольклорного твору. Наприклад, у низці історичних пісень конструкції з семантикою поради постають у центрі метапонятійної моделі, окреслюються як важливий або доміантний сегмент у поданні розвитку дії, як фактор причинно-наслідкових зв'язків:

«А я тебе, мій Нечаю,

Не убезпечаю:

Держи собі шабелечку

Та під опанчею» [6, с. 162].

Зважаючи на інтенційність учасників комунікативної ситуації, варто зазначити, що мовленнєвий акт поради семантично співвідноситься з пересторогою, акцентуванням на постійній небезпеці в житті козака в умовах війни з польсько-шляхетським пануванням, а також покликком бути розсудливим, обачним, не хехтувати підступністю ворога. Передусім, у стилістиці поданого в історичній пісні діалогу наявний принцип лінгвістичної ввічливості. Зокрема, у фольклорному тексті використовуються різні форми модальних маркерів, які відповідно до принципів комунікації виконують функцію вибачення за бажання втрутитися в життєве коло особистості, набуття пріоритетності в моделі мовленнєвої дії.

У наведеній пісні таким модельним маркером постає лексико-семантична одиниця «не убезпечаю». Водночас, у художній макросфері розкривається експресивність ініціатора мовлення, його щире прагнення застерегти Данила Нечая від безпечності та відчайдушності. Феномен переживання (теплота, сердечність та щирість) оприявнюється через вербальні ідентифікатори, наприклад, «мій Нечаю». Таким чином, у необрядових ліро-епічних піснях імператив поради семантично поєднується з проханням, а в лінгвістичному плані використано дієслівні форми наказового способу теперішнього часу:

«...**Пиши** письмо до дівчини,

Най дівчина визнає,

Най дівчина свого хлопця

З війни не чекає!» [2, с. 301].

Фактори втілення іллокутивної мети у необрядовому ліро-епічному фольклорі досить специфічні, оскільки комунікативна ситуація охоплює зазвичай не одну, а кілька реальностей, виходячи за межі діалогу між героями твору, проєктую-

чись на певну аудиторію в момент виконання, об'єктивуючись у фольклорній свідомості.

Аналіз текстів усної традиційної необрядової поезії виявляє, що в них наявні моделі мовленнєвої дії з використанням різних форм висловлювання поради. Очевидно, що така варіативність спричинена синтезом низки екстралінгвістичних факторів, зокрема, рольовою функціональністю, особливостями пріоритетності мовця, його інтенційності щодо запобігання негативних наслідків вчинення певних дій іншими учасниками комунікативного процесу, рівнем експресивності у ході суб'єкт-суб'єктної взаємодії, етико-психологічним дистанціюванням, яка може бути далекою, близькою, нейтральною, а також типу каузації.

Варто зауважити, що в обрядових піснях, зокрема, весільних, представлена близька суб'єкт-суб'єктна взаємодія, наприклад, діалог матері з донькою, батька з сином тощо, причому модель мовленнєвої дії може мати поліступеневу структуру. У таких фольклорних текстах первинним є запит поради, а далі – відповідь на неї як поступове розгортання комунікативної ситуації:

– **Порадь** мене, та мій батенько,

Чи багато мені бояр брати?

– **Бери**, сину, всю родиноньку

І вбогую і багатую [7, с. 70].

У весільній пісні імператив поради вирізняється ступенем іллокутивної сили, яка поступово підвищується з розширенням структурних компонентів, завдяки яким реалізуються гносеологічна та сугестивна функції фольклорного твору.

У низці необрядових ліро-епічних пісень наявна інвектива з семантикою поради, яка розміщується в фінальній частині твору, очевидно, за задумом автора-виконавця, який закликає аудиторію до морально-етичної оцінки представленої фольклорної події. Наприклад, у співанці-хроніці «У неділю ранесенько сумно дзвони грають» героїня звертається до громади за порадою стосовно вирішення помежової ситуації, що розкривається в кількох життєвих реальностях твору: війна розлучає чоловіка з родиною; дружина отримує звістку про загибель милого; повторне заміжжя; повернення чоловіка з полону. Щодо синтаксичної прагматики, прохання поради набуває ознак риторичного запитання, оскільки передає відчай героїні:

«...**Розсудіть** нас, добрі люди, що маю робити,

Є два слюбні чоловіки, з котрим маю жити?» [8, с. 187].

Серед риторичних імперативів, які представлені в текстах необрядового ліро-епічного

фольклору, представлено також мовленнєвий акт подяки. Іллокутивна сила цієї стилістичної одиниці оприявнюється на основі факторів розгортання сюжету, рефлексивності, філософії діалогізму, способів подання певної фольклорної події.

Передусім, варто зазначити, що емфатичні форми висловлювання подяки актуалізуються в системі домінантних риторичних імперативів уснопоетичного тексту, коли виокремлюється пріоритетність тієї чи іншої фольклорної події, відбувається реалізація чогось очікуваного, надзвичайно важливого в житті героїв, багатогранно розкривається сутність феномену переживання. Рівень іллокутивної сили визначається не тільки завдяки використанню лексичних одиниць, тобто вербальних ідентифікаторів вдячності, а також інших мовленнєвих актів, які можуть посилювати психологічний вплив на аудиторію, розкривати етико-філософську концепцію розгортання сюжету.

Окрім подяки вищим силам у особі Бога, Матері Божої, Ісуса Христа, а також Його учням – апостолам, святим великомученикам, ангелам, у творах необрядової ліро-епічної поезії наявні також імперативні конструкції з семантикою подяки конкретним особистостям, як-от, у пісні-хроніці про трагічну родинну історію:

– **Дякую** вам, товариші, що-сь та за ня взнали,

Дайте знати моїй мамці, би ня відси взяла [8, с. 246].

Мовленнєвий акт подяки, що представлений репліками учасника фольклорної події на основі лексико-семантичного центру «дякую», логічно структурується відповідно до розгортання сюжету, оскільки за ним слідує прохання з лексико-семантичним центром «дайте знати», що відкриває шлях до зміни людської реальності. Різні висловлювання з наявними формулами подяки завжди включають прагматичні елементи з розкриттям причин ситуації. Водночас, у фольклорних текстах розкривається сутність спілкування як міжособистісного процесу, який

вирізняється не лише факторами соціального етикету, але й характером та резонансом описуваної події, її вагомістю у житті героїв, ступенем емотивності, різноплановістю взаємовідносин, психологічними характеристиками учасників комунікативного акту.

Художня репрезентація мовленнєвих актів подяки в співанках-хроніках, які фактографічно описують виняткові життєві події (переважно драматичного характеру), максимально наближена до реальних ситуацій. Водночас, у поетичній системі ліро-епічної пісні риторичний прийом подяки часто синтезується з іншими імперативними конструкціями, що більшою мірою актуалізує сутність фольклорної події.

Висновки і пропозиції. Аналіз комунікативних ситуацій, представлених у необрядовій ліро-епічній поезії, виявляє, що синтаксичні конструкції з предикатом у формі наказового способу, за своїми магістральними характеристиками наближені до структурних схем реальної діалогічності. Стосовно лінгвістичних характеристик, наказовий спосіб дієслова постає у фольклорному тексті своєрідною системою з ознаками синтаксичного пласту імперативу, що вирізняється пріоритетністю в складі власне граматичного поля. Репрезентація такого поля відбувається завдяки лексичним, синтаксичним та морфологічним засобам.

Завдяки однорідності семантичної функції імператив у необрядовому ліро-епічному творі постає основним способом передачі спонукальності. Відтворення у екзистенційній свідомості наратора інтенційних значень, пов'язаних із спонуканням до дії, підтверджує нероздільність лексичної та граматичної сторін імперативу.

Риторичний імператив, представлений у текстах ліро-епічного фольклору, постає багатогранною поліфункціональною моделлю, яка синтезує низку мовних засобів, вирізняючись різними рівнями експресивності, прагматикою та специфікою розкриття центральної ідеологеми традиційного уснопоетичного твору.

Список літератури:

1. Балади / упор. і прим. О. І. Дея та А. Ю. Ясенчук. Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1987. 319 с.
2. Відгомони віків / упоряд. І. Рябошапки. Бухарест: Видавництво «Критеріон», 1974. 366 с.
3. Вінтонів М. Бортунов К. Структурно-семантичні типи та функції імперативних висловлень у публіцистичному й офіційно-діловому стилях. Київ: 2020. 201 с.
4. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 25. Пісні УПА. Зібрав і зредагував Зеновій Лавришин. Торонто – Львів: Вид.-во «Літопис УПА», 1996–1997. 556 с.
5. Малишева М.А. Імперативні мовленнєві акти у сучасному православному релігійному дискурсі: дис. ... канд. філол. н.: 10.02.01. Київ, 2018. 207 с.

6. Народні думи, пісні, балади / вступна стаття, упорядкування та примітки В. Яресенка. Київ: Молодь, 1970. 335 с.
7. Народні пісні в записах Івана Манжури / упоряд. Л. Каширіна. Київ: Муз. Україна, 1974. 350 с.
8. Співанки-хроніки. Новини / упоряд. О.І. Дей (тексти), С.Й. Грица (мелодії). Київ: Наукова думка, 1972. 560 с.
9. Умрихіна Л. Наказовий спосіб дієслова як основний засіб вираження імперативних конструкцій у сучасній українській мові. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Філологія». 2017. № 28. С. 51–55.
10. Denoyelle C. Les réalisations des actes de langage directifs dans les Manières de langage du XIVe siècle. *Diachroniques. Revue de Linguistique française diachronique*, 2013, № 3, pp. 149–175.

Pavlova A. K. THE EPISTEMOLOGICAL PERSPECTIVE OF THE REPRESENTATION OF THE COMMUNICATIVE SITUATION IN NON-RITUAL LYRO-EPIC SONG

The article analyzes the formats of the presentation of a folklore communicative event in their epistemological dimension, in particular, speech acts of advice and thanks on the example of ballads, chronicle songs, Cossack and rebel songs. In order to clarify the essential characteristics and the role of imperative constructions in the processes of text creation, parallels from ritual folklore, in particular, wedding songs, are given. In the proposed work, the study of rhetorical imperatives is connected with the identification of their pragmatics in the system of implementing the main functions of a folklore work.

The author emphasizes that the illocutionary essence of the speech act of thanksgiving consists in the urge to perform a certain action, in particular, of a physical, linguistic or mental nature. The intention of the speaker may be related to the desire to change the situation to one that, from his point of view, is more appropriate, distinguished by the actualization of the role of the speech initiator in the addressee's life.

The synthesis of the trajectories of the communicative act reveals the essence of the non-categorical nature of the advice, which originally concerned a specific subject, as well as the subjective approach in modeling the proposed way of solving the situation, changing the state, etc.

Among the rhetorical imperatives that are presented in the texts of non-ritual lyrical-epic folklore, the speech act of thanksgiving also stands out. The illocutionary force of this stylistic unit is manifested on the basis of the factors of plot development, reflexivity, philosophy of dialogism, ways of presenting a certain folklore event.

In the course of the study, it was found that emphatic forms of expressing gratitude are actualized in the system of dominant rhetorical imperatives of the folklore text, when the priority of one or another folklore event is highlighted, something expected, extremely important in the life of the heroes is realized, the multifaceted essence of the phenomenon of experience is revealed.

Key words: non-ritual lyric-epic folklore, author's intention, communicative situation, imperative, advice, thanks, request, illocutionary purpose.